

BUGU

Dil ve Eğitim Dergisi

www.bugudergisi.com

E-ISSN: 2717-8137

Araştırma Makalesi

BUGU
Journal of Language and Education

6/1, 1-21

Makale Geliş Tarihi: 17.02.2025

TÜRKİYE

Makale Kabul Tarihi: 02.03.2025

Shabdanov, A. (2025). Kırgızlarda kıl çiğneme geleneği ve deyim: kıl çaynoo. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 6(1), 1-21. <http://dx.doi.org/10.46321/bugu.1180>

KIRGIZLARDA KIL ÇIĞNEME GELENEĞİ VE DEYİMİ: KIL ÇAYNOO

Doktora Öğrencisi Argen SHABDANOV

Ege Üniversitesi shabdanovargen05111997@gmail.com ORCID

Öz

Çalışmanın amacı Kırgızlar arasında unutulmaya yüz tutmuş *kıl çaynoo* (kıl çiğneme) geleneğinin özelliklerini ve tabiatını ortaya koymaktır. Aynı zamanda çalışma, menşei *kıl çaynoo* geleneğine dayanan ve sözlüklerde yer almayan *kıl çaynoo* deyiminin anlam katmanlarını irdelemeyi amaçlamaktadır. *Kıl çaynoo* geleneğinin daha önce teorik araştırması yapılmadığından ötürü çalışmada hem yazılı hem görsel hem de sözlü kaynaklara başvurulmuştur. Bu kaynaklar ışığında ilk kez *kıl çaynoo* geleneğinin özellikleri ortaya konulmuştur. *Kıl çaynoo* deyiminin yapısını ve anlam katmanlarını belirlemek için ise 54 basılı eser ve 70 web sitesi üzerinden 189 örnek cümle elde edilerek analiz edilmiştir. Bağlam analizi ve sözlükçülük yöntemleri esas alınarak 189 örnek cümlede geçen kıl çaynoo ifadesinin 168'nin deyim olduğu görülmüştür. 168 örnek cümlede geçen *kıl çaynoo* deyiminin incelenmesinden sonra sözü edilen deyim çeşitli biçimleri ve anlam katmanları tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kırgızlar, kıl çaynoo, gelenek, deyim, er sayış.

THE TRADITION AND IDIOM OF HORSEHAIR CHEWING IN KYRGYZES: KYL CHAINOO

Abstract

This study aims to uncover the characteristics and essence of the forgotten Kyrgyz tradition of kyl chainoo (horsehair chewing). Additionally, it seeks to explore the layers of meaning behind the idiom kyl chainoo, rooted in this tradition and absent from dictionaries. As no prior theoretical research exists on the kyl chainoo tradition, the study relies on written, visual, and oral sources. Based on these materials, the unique features of the tradition have been documented for the first time. To analyze the structure and meaning of the idiom, 189 sample sentences were collected and examined from 54 printed works and 70 websites. Using contextual analysis and lexicography methods, it was found that 168 out of 189 instances of the expression kyl chainoo in the sample sentences were idioms. Analysis of 168 sample sentences revealed various idiom forms, along with diverse layers of meaning.

Keywords: Kyrgyzes, kyl chainoo, tradition, idiom, er saiysh.

Ø. Giriş

Geleneklerin toplumdaki en önemli işlevlerinin biri, kültürel değerlerin veya öğelerin kuşaktan kuşağa aktarılmasını yerine getirmektir. Kültürel değerlerin nesillere aktarılması milletin öz kimliğinin, atalarının tecrübesinin, hayat felsefesinin ve dünya görüşünün korunması anlamına gelmektedir. Bir milletin gelenekleri; o milletin ulusal kimliğini, düşünce yapısını, yaşam tarzını, geçmişini ve tecrübesini yansıtır. Kırgız Türkleri de tarih boyunca birçok yönetimin baskısına maruz kalmalarına rağmen kendi geleneklerinin büyük kısmını korumayı başarmıştır. Kırgızlar bağımsızlığını elde ettikten sonra kültürel değerlerinin canlandırılmasına ayrıca önem vermiştir. Kırgız Cumhuriyeti'nin 19 Temmuz 2006 tarihinde Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesi'ni kabul etmesi, kültürel değerleri koruma çalışmalarının ulusaldan uluslararası bir düzeye çıkarılmasında ciddi bir adım olmuştur. Fikir babası Kırgız Cumhuriyeti olan Dünya Göçebe Oyunları, Kırgızlar arasında hem maddi hem manevi kültür öğelerinin yaşatılması, geliştirilmesi, korunması ve bilimsel açıdan incelenmesinde önemli bir rolü üstlenmiştir.

Gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde kültürlerini, kültürel değerlerini korumaya ve yaşatmaya çalışan Kırgızlar için geleneksel oyunlar önemli bir yere sahiptir. Bu oyunlardan biri de atlı mızrak müsabakası olarak tanımlanabilen *er sayış* oyunudur. *Er sayış*, iki müsabığın atları birbirine doğru hızlıca koşturarak oynadığı, mızraklarla yapılan bir teke tek dövüş oyunudur. Orta Çağ Avrupası'nda şövalyeler tarafından icra edilen atlı mızrak dövüşünün (jousting, joust) Orta Asya'daki bir analogu denilebilir. *Er sayış* kavramı için *sayış*, *nayzakerlik*, *nayza sayış*, *erööl* adlandırmaları da kullanılmaktadır. Kadınlar tarafından icra edildiği durumlarda *ayaldardın sayışı*, *ayal sayış* ifadelerinin kullanıldığı bilinir. Sözü edilen oyun Kazaklarda *sayıs* (KS, 2013, s. 1100), Özbeklerde *saiş*, *sais* (İsakova, 2021, s. 589), Hakaslarda *çıda sazıs* (Butanayev, 2016, s. 147) olarak bilinmektedir. Millî oyunları tanımlayan yazılı kaynaklarda ve halk ağzında *er sayış* adlandırması yaygındır. Sözlüklerde ise *sayış* ifadesi kullanılmaktadır. Kırgız sözlüklerinde *sayış* kelimesinin iki anlamı mevcuttur: 1. At üstünde mızrakla savaşmak. 2. At üzerinde karşısındakini mızrakla yere düşürme oyunu. (KTTS, 1969, s. 514; Yudahin, 1985, s. 123; KTTS, 2010, s. 1063; KTTS, 2015, s. 366; Arıkoğlu vd., 2017, s. 1790; KTTS, 2019, s. 366; Yudahin, 2019, s. 697; Arıkoğlu vd., 2023a, s. 1868). Tanımlamalardan anlaşılacağı üzere ilk başta bir savaş taktiği olan *er sayış*, git gide ölüm yıl dönümü, düğün gibi insan hayatının önemli geçiş dönemlerinde icra edilen oyun özelliği kazanmıştır.

Er sayış'ın XIX. asrın sonu XX. yüzyıl başlarında oynandığına dair bilgiler, oyunun kuralları, oynanma sebepleri, halk edebiyatındaki görünümleri, yasaklanması vb. konular Abramzon (1946, s. 63), Omurzakov ve Musin (1973, s. 28-29), Simakov (1977, s. 82-90), Bektenov ve Musin (1978, s. 134-137), Omurzakov ve Saralayev (1981, s. 5-9), Aydarkulov (1994, s. 30-32), Türkmen ve Özmaden (2000, s. 54-55), Fiyel'strup (2002, s. 241), Kasen (2004, s. 19-20, s. 43-47), Çokotegin (2014, s. 118), Kerimov (2016, s. 137-159), Rısbayev vd. (2016, s. 108-109), Mederaliyeva ve Sırdıbayeva (2017, s. 195), Tımbekov (2018, s. 410-415, s. 417-418), Saparaliyev (2018, s. 11-16), Rojdestvenskiy (2021, s. 21-22, 69-70), Türkmen (2021, s. 140-141) gibi araştırmacıların çalışmalarında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Yukarıda anılan önemli çalışmalar dışında *er sayış* hakkında zengin bilgi ve betimlemeler, *Manas Destanı* başta olmak üzere *Coodarbeşim*, *Er Tabıldı*, *Er Soltonoy*, *Ak Möör*, *Cañıl Mirza*, *Seyitbek*, *Canış-Bayış*, *Er Töştük*, *Kurmanbek*, *Bağış* ve *Taylak Baatır* gibi halk edebiyatı ürünlerinde de yer almaktadır.

Günümüzde Kırgız Cumhuriyeti Kültür, Enformasyon, Spor ve Gençlik Politikaları Bakanlığına bağlı Beden Eğitimi ve Spor Departmanı Millî Spor Türleri Müdürlüğü bünyesindeki At Oyunları Federasyonu tarafından ulusal bayramlarda *er sayış* gösterisi yapılmaktadır. Gösteri 100 metrelik alanda kalkan, ahşap veya plastik mızrak kullanılarak oyuncular tarafından uygulanmaktadır. Ancak, söz konusu oyun hakkında çokça araştırılma yapılmasına rağmen hem kaynaklarda hem de gösterilerde bu oyun esnasında uygulanan *kıl çaynoo* (kıl çiğneme) geleneğinden bahsedilmediği görülmüştür. Kırgız Millî Oyunları ile ilgili çalışmalarda, Kırgızca etnografik ve açıklamalı sözlüklerde *kıl çaynoo* geleneğinin ve spor etkinliklerinde, spor haberlerinde, edebî eserlerde, basın dilinde yaygın kullanılan *kıl çaynoo* deyiminin yer almaması bu araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı yazılı, görsel ve sözlü kaynaklar ışığında unutulmaya yüz tutmuş *kıl çaynoo* geleneğinin özelliklerini ortaya koymak ve *kıl çaynoo* deyiminin anlamlarını çeşitli edebî, folklorik, gazete türündeki eserlerden fişlenen örneklerin yardımıyla belirleyip sözlük madde başı önerisinde bulunmaktadır. İnceleme sırasında *kıl çaynoo* geleneği için metin analizi ve betimleme, deyimler için bağlam analizi (contextual analysis) yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmada *kıl çaynoo* geleneği hakkında bilgiler verilerek devamında bu gelenekten ortaya çıkan ve aktif bir kullanıma sahip *kıl çaynoo* deyiminin ve onun türevlerinin biçimsel ve semantik özellikleri üzerinde durulacaktır.

1. Kıl Çaynoo Geleneği

Kıl çaynoo kavramının yapısı “kıl” ve “çiğnemek” anlamına gelen *çayna-* fiilinin birleşiminden oluşmaktadır. Kıl kelimesi bu durumda doğrudan at yelesi ile at kuyruğunun kıllarını ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle *kıl çaynoo*, atın yelesinden veya kuyruğundan alınan kılları çiğneme eylemidir.

Yüzyıl önce insan ömrü için tehlikeli ve onu aşağılayıcı olduğu gerekçesiyle *er sayış* oyununun yasaklanması, *kıl çaynoo* geleneğinin neredeyse unutulmasına sebebiyet vermiştir. Doğal olarak bu geleneğe ilişkin veriler nadir görülmeye başlamıştır. Söz konusu gelenek hakkında Aktan Tınıbekov’un kadınlar tarafından oynanan *sayış* oyununu tanımlarken kullandığı cümle şimdilik ilk kayıt olarak değerlendirilebilir: “Kadınlar da tıpkı sayışa katılan yiğitler gibi kıl çiğneyip ciddi bir tavır takınarak cesaretle halkın onuru için canını dişine alırlar” (2018, s. 417). Tınıbekov *er sayış* oyununu tanımlarken bu gelenekten bahsetmemektedir. Fakat kadınların oynadığı durumu tanımlarken yukarıdaki ifadeyi kullanmış olması yazarın söz konusu gelenekten haberi olduğunu göstermektedir. *Kıl çaynoo* geleneği ile ilgili ilk bilgileri veren bilim insanı ise, Kırgızca deyimler üzerinde çalışmalar yürüten Raimcan Egemberdiyev’dir. Egemberdiyev, Kırgızca deyimlerin kökeniyle ilgili *Kırgız Tilindegi Frazologizmdin Törkünü (Etimologiyası)* (Kırgızca Deyimlerin Kökeni) adlı çalışmasında *kıl çaynaşuu* deyiminin etimolojisini yaparken *kıl çaynoo* geleneği hakkında şunları dile getirmiştir:

Halk arasında eskiden *er sayış* oyunu vardı. O teke tek dövüşe çıkan yiğit mızrak batmaz giyimini kuşanıp ata bindikten sonra atın yelesinden çokça kıl kopararak müsabaka başlamadan önce onu ağzına koyar, daha doğrusu o kılı çiğneyerek ahalinin duasını alır, dolaşarak gücünü toplar. Böyle kıl çiğnemenin başlıca bir sebebi; ilk olarak kendini heyecana kaptırmamaya, sabırlı davranmaya yardımcı olur, ikinci olarak yiğit üzenğiyle tekme atarak öfkelenip çok güç kullandığında dişlerine güç gelip birkaç dişin kırılma ihtimali vardır. Bu duruma tanık olanlar müsabakaya çıkanların her zaman bindiği atın yelesinden çokça kılı kopararak çiğnediklerini belirtirler. Böyle bir durum günümüzde de görülmektedir. Eskisi gibi

er sayış oyunu olmasa da günümüzde *er eñiş*¹, *oodarış* gibi at üzerinde oynanan ulusal oyunlarımız var. *Er eñiş*'e çıkanlar eskisi gibi atın yelesinden kıl kopararak oyun başlamadan önce kıl çiğneyerek [atı] dolaştırır. Onlar at üzerinde güreşirken çok güç harcar. Bu durumda çiğnenmekte olan kıl oyuncuya kuvvet verir, destek olur, dayanıklılığını arttırır (2016, s. 247-249).

Egemberdiyev'in verdiği bilgiler aşağı yukarı *kıl çaynoo* geleneğinin temel özelliklerini yansıtmaktadır. Buna göre geleneğin neden uygulandığına dair tahmin yürütmek ve onun inançsal boyutunu dile getirmek mümkündür. Çiğnenen kılların dış kırılmasını önlemesi daha yakın dönemlerde yapılan bir açıklama olsa gerek. Bu geleneksel uygulamanın inançsal boyutunun daha derin olmasıyla beraber eski dönemlere dayanması önem arz etmektedir. Bu durum saha materyallerinde daha belirgin bir şekilde görülmektedir:

Kılı ısırarak *er eñişe* çıkar. Atın yelesinden alarak *Attın calı koldosun* "Atın yelesi yardımcı olsun/korusun" diye ağzına koyarak çiğner. Günümüzde de uygulanır. İnanç amaçlı yaparlar. *Er eñiş*, *er sayış* oyununa en güçlü yiğitler çıktığı için onlara *kıl çaynagan cigitter* "kıl çiğneyen yiğitler" denir. *Ulak, kök börü* oyununa çıkmadan önce de inanç amaçlı bunu uyguluyorlar (KK-1).

Görüldüğü üzere *kıl çaynoo* geleneğinde at yelesinin kılları inanç itibarıyla önemli bir rol oynamaktadır. Bunun nedeni atın Türkler için kutsal olmasıdır. Ata atfedilen kutsiyet onun yelesine, kuyruk vb. organlarının değerli olarak algılanmasına yol açmıştır. Kılın destan ve masal metinlerindeki en önemli işlevi, herhangi bir canlının (at, arslan [sic] vb.) bedeninden koparılmış kıllar çekildiğinde veya yakıldığında o canlının kıllarını yakan kişinin yanına gelmesini sağlamasıdır. Bu haliyle kıl, hayvanla sahibi arasında bir iletişim unsurudur (Dilek, 2021, s. 496). Dolayısıyla *er sayış*, *er eñiş*, *kök börü* gibi atlı oyunlarda müsabıkların atın yelesinden koparılan kılı çiğnemesi, atıyla bir bütün hâle gelmek, atının da gücünden yararlanmak için uyguladığı bir eylem olmalıdır. Bilindiği üzere, atlı oyunlarda başarıya ulaşmak için sadece oyuncunun tecrübeli olması yetmez. Oyun atları özel olarak yetiştirilir ve seçilir. Bununla beraber kaynak kişinin dile getirdiği *At calı koldosun*, *attın calı koldosun* tabirleri Kırgızlar arasında günümüzde *kök börü* oyunu sırasında kullanılmaktadır.

Sahibi ile atı arasındaki bağı oluşturan kıllar ile ilgili bir takım inançlar hâlen mevcuttur. At yelesi Kırgızlar için çok kutsaldır. At üzerindeyken su, süt, ayran vb. içilecekse içecek kabı önce atın yelesine değdirilir ve sonra içilir (Akmataliyev ve Iysayeva, 2016, s. 192). Eskiden at yelesine ayakları uzatmak olumsuz karşılanmıştır (Akmataliyev ve Iysayeva, 2016, s. 260). Bu sebeple Kırgızlar arasında *at calına but çigarbayt/artpayt* "at yelesine ayak konulmaz" ifadesi kullanılır. Kırgızlarda at sadece sahibine ait bir hayvandır. Bu nedenle atın yelesi ve kuyruğu sadece sahibi vefat ettiğinde kırılır ve bu uygulama yası ifade eder (Madaminova, 2020, s. 139). Yele ve kuyruk kesme uygulaması yası ifade ettiğinden dolayı halk arasında *attın cal-kuyrugun cön kespeyt* "atın yelesi, kuyruğu öylesine kesilmez" inancı yaygınlaşmıştır. Buna ek olarak Kırgızlarda *ıyık cal* kavramı da kullanılır. Kelimesi kelimesine aktarıldığında "kutsal yele" anlamına gelir. Ancak *ıyık cal* ifadesi Kırgızcada sözlükselleştiğinden ötürü "cıdağı, cıdağı etrafındaki yele" (Yudahin, 1998, s. 362; KTTS, 2010, s. 1397; KTTS, 2015, s. 736; Arıkoğlu vd., 2017, s. 977; KTTS, 2019, s. 736; Yudahin, 2019, s. 1037) anlamlarında kullanılır. *ıyık cal* doğrudan at ve onun yelesi ile ilişkili olup günlük hayatta daha çok at yelesinin bittiği yeri bildirir. Atı eysersiz kullanırken *ıyık cal* eyer kaşının görevini yapar. Atın

¹ Atlı güreş olarak tanımlanan *er eñiş* oyunu kaynaklarda *eñiş*, *oodarış*, *er oodarış*, *at üstündögü küröş* gibi adlandırmalarla da kullanılır. Kadınlar tarafından icra edilen atlı güreşe *ayaldardın eñişi* denir. Bu oyunla ilgili geniş ve detaylı bilgi için bk. Turkmen ve Arslan, 2023.

yelesi, kuyruğu kırkıldığında *ıyık cal* hiç kırılmaz (KK-1). Dolayısıyla söz konusu kavram sözlükselleşmeden önce at yelesinin kutsiyetini vurgulamak için kullanılmış olabilir. Eski Türklerin ölüyü atla beraber gömme geleneği, onların ve günümüzdeki Türk halklarının ata verdiği değer dikkate alındığında *kıl çaynoo* geleneğinin kökeninde Eski Türklerin ve Kırgızların gelenekleri ve inançlarının yattığı görülmektedir.

Kıl çaynoo geleneğinde kıllar sadece atın yelesinden değil aynı zamanda atın kuyruğundan (KK-2) da koparılabilir. Kılların hangi durumlarda yeleden hangi durumlarda kuyruktan koparıldığına dair şimdilik bir bilgiye ulaşamamıştır. Ancak Kırgızlar arasındaki inaçlara dayanarak gerek yeleden gerek kuyruktan alınan kılların kutsal sayıldığı söylenebilir.

Genel olarak Kırgızistan’da oynanan atlı oyunlara bakıldığında özellikle *kök börü*, *er eñiş* oyunlarında dizginin kısa olmasına özen gösterilir ve yarışma sırasında oyuncuların elindeki kamçıyı ısırmaları doğal bir durumdur. Kısa dizgin, atı kolay yönetmek ve koşturmak için önemli bir faktördür. Dizginin kısa olması, hem dizgine hem kamçıya hem de ellere yeke kıllarının ilişmesi demektir. *Kök börü* oyununda oyuncular oğlağı kaptıkları sırada, *er eñiş* oyununda ise at üzerinde güreşirken kamçıyı ısırmaları gerekir. Tam bu sırada kamçıya veya ele yapışan kıllar kamçı ile beraber ısırılmaktadır. *Kıl çaynoo* geleneği ile ilgili materyaller değerlendirilirken yukarıdaki kamçı ısırma ile ilişkili durum da göz önünde bulundurulmuştur. Zira böyle ihtimallerin mevcudiyeti sözü edilen geleneğin özelliklerini açıklamak için sözlü ve yazılı kaynakların yetersiz olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda *kıl çaynoo* geleneğinin görselleri herhangi bir bilimsel kaynaktan veya arşivde bulunamamıştır. Ancak bazı fotoğrafçıların şahsi arşivlerinde bahsi geçen geleneğin görselleri tespit edilmiştir. Fransız Eric Lafforgue’in 30 Ağustos 2009’da Kırgız Cumhuriyeti Narın İli Koçkor İlçesindeki Koçkor köyünün kuzey-batısında 3000 metre yükseklikte yer alan Sarala-Saz yaylasında çektiği fotoğraflar (URL-1; URL-2; URL-3; URL-4) *kıl çaynoo* geleneğinin *kök börü*, *er eñiş* oyunlarındaki kamçı ısırma ile bir ilişkisi olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda Eric Lafforgue *kıl çaynoo* geleneği hakkında “They keep a string in the mouth, between the teeth to avoid tongue accidents!” (URL-1) açıklamasını yapmıştır. Onun “kıl” yerine “ip” kelimesini kullanması uygulamayı tam olarak anlamamasından kaynaklanmış olabilir. Nitekim onun çektiği görsellerden müsabıkların ağzındaki at kılı olduğu açıkça görünmektedir. Bunun dışında aynı mekanda aynı tarihte başka bir fotoğrafçı tarafından da *kıl çaynoo* uygulamasının görsellerinin çekildiği görülmüştür (URL-5). Narın İli At-Başı İlçesi Ak-Muz köyündeki Bosogo yaylasında *er eñiş* oyunu sırasında çekilen fotoğraflar (URL-6) *kıl çaynoo* geleneğinin bu bölgede de yaşatıldığını kanıtlamaktadır. *Kıl çaynoo* uygulamasının I.Dünya Göçebe Oyunlarında da *er eñiş* yarışması (URL-7) sırasında uygulandığı tespit edilmiştir. Görsel materyallerin hepsinde geleneğin *er eñiş* sırasında gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu duruma şaşırılmaması gerekir. Çünkü sözlü ve yazılı kaynaklar da *er sayış* oyunu ile beraber *er eñiş* vb. diğer oyunlarda da *kıl çaynoo* geleneğinin uygulandığını dile getirmektedir.

Edebî eserler de bahsi geçen geleneği tasvir etmesi açısından önemlidir. Özellikle bu eserlerin tarihî hikâye ve romanlar oluşu bilgilerin güvenilirliğini arttırmaktadır. Söz gelişi Aalı Tokombayev’in *Moyunga Aluu* (Suçunu Üstlenme/İtiraf Etme) adlı hikayesinde *kıl çaynoo* geleneği “*Atlı güreşe çıkan iki yiğit başlarına başörtüyü sıkı bağladı. Üzengilerini kısa duruma getirdi. Yorulmamak için atlarının yelesini parmaklarıyla tarayarak kıl çiğneyip çıktılar*” (Tokombayev, 1984, s. 221) şeklinde tasvir edilmiştir. Hikâyeden alınan bilgi, kılların atın yelesinden koparılmaksızın parmaklarla taranarak da alındığını göstermektedir. İsmayıl Kadırov’un *Kamçı* hikayesinde de söz konusu gelenek şu şekilde betimlenmiştir: “*İkiye ayrılan*

halkın ortasında karşı tarafın yiğidi üst giysisini sırtına almış, şakkada şakkada kıl çiğneyerek mızrağını elinde oynata oynata atını sürüyor” (Kadırov, 2002, s. 5). Bu tasvire göre kılların gerçek anlamda çiğnendiği söylenebilir. Tügölbay Sıdıkbekov’un *Kök Asaba* adlı romanındaki “*Susamayayım diye kıl çiğnedi ve yenilmeyeyim diye dikkatli davrandı*” (2015, s. 488) cümlesinden de anlaşılacağı üzere kılın bir de susamamak için çiğnendiğini belirtmek mümkündür.

Bu değerlendirmelerden hareketle Kırgızlarda uygulanan *kıl çaynoo* geleneği; *sayış, eñiş, kök börü* gibi atlı müsabakalarda atın yeke veya kuyruğundan kılları kopararak, elle tarayarak alıp hem dişlerin zarar görmesini önlemek hem de atın gücünden yararlanmak için ağza koyup çiğneme uygulaması olarak tanımlanabilir. *Kıl çaynoo* geleneği Kırgızlar arasında çoğunluk tarafından unutulmaya yüz tutsa da söz konusu gelenekten teşekkül eden *kıl çaynoo* deyimini varlığını sürdürmektedir.

2. Kıl Çaynoo Deyimi

Kıl çaynaşuu veya *kıl çaynoo* yarışma sırasında iki tarafın da kazanamadığı, ikisinin de güçlü olduğu (KK-3), hakemlerin ödülü kime vereceğini bilemediği (KK-4) durumları tanımlamak için kullanılır. Çoğunlukla spor oyunlarında *kıl çaynaşkan küröş/meldes/kök börü* “kıran kırana bir güreş/yarışma/kök börü” şeklinde kullanılmakla beraber sanat alanında da *kıl çaynaşkan aytış* “kıran kırana bir atışma” (KK-4) biçiminde kullanıldığı görülmektedir. Normal şartlarda bile kılı dişle çiğnerken kıl koparılmaz. Zafere veya başarıya güçlkle ulaşmayı tasvir etmek için (KK-4) *kıl çaynoo* geleneğinden bir deyim türemesi, toplumsal uygulamanın, ritüelin, pratiğin veya geleneğin sözlü anlatımda yeni vücut bulduğunun bir kanıtıdır.

Kıl çaynoo deyimini Kırgızcanın mevcut açıklamalı ve deyimler sözlüklerinde yer almamaktadır². Bu kapsamda 56 basılı eser (roman, hikâye, şiir, destan, makale, antoloji vb.) ve 70 web sitesi (edebiyat, gazete, haber vb. siteleri) üzerinde tarama yapılmış ve sözü edilen deyim geçtiği örnek cümleler tespit edilmiştir. Fişlenen 189 örnek cümlelerin 168’inde *kıl çaynoo* ifadesinin deyim olarak kullanıldığı saptanmıştır. Diğer örneklerin 16’sının *kıl çaynoo* geleneği ile ilişkili, 3’ünün düz anlamda (yemekte kıl bulunması), biri özlü söz iken bir diğerinin kişi ismi olduğu görülmüştür. 168 örnek metin bağlamında irdelenmiş ve deyimleri madde başı olarak belirlerken sözlükçülük esaslarına sadık kalınmıştır. Sözü edilen deyim fiil yapısına sahip olduğundan dolayı fiil kökünden sonra kısa çizgi (-) kullanılmıştır. Böylece isimleşmiş maddelerden ad-fiil ile biten fiil yapısındaki maddeleri kolayca ayırt etme hedeflenmiştir. Örneklerin bağlama göre analizleri sonucunda Kırgızca sözlüklerde yer almayan *kıl çayna-*, *kıl çaynaş-*, *kıl çaynaş*, *kıl çaynaşmay*, *kıl çaynaştır-*, *kıl çaynaşuu*, *kıl çaynat-*, *kıl çaynap kırçıltaş-* ve *kıl çaynaşıp kırçıltaş-* maddeleri belirlenmiştir. Bu madde başları ayrıca iç maddeleri de içermektedir. Maddeler alfabetik düzene göre sıralanarak dizilmiş, anlamları açıklandıktan sonra örnek cümle(ler) verilmiştir.

² Kırgızcanın açıklamalı sözlüklerinde madde başı olarak bulunmamasına rağmen kıl maddesinin örnek cümlesinde (KTTS, 2010, s. 866; KTTS, 2015, s. 150; KTTS, 2019, s. 150) bu deyim geçtiği görülmüştür. Bu örnek cümle *kıl çaynoo* geleneği ile doğrudan ilişkili olduğu için sözlük yazarları tarafından gerçek anlamda kullanıldığı varsayılmış olabilir. Bunun dışında *Orfografiyalık Sözdük*’lerde sadece *kıl çaynoo* deyiminin türevi olan *kıl çaynaşuu* (Karasayev, 2009, s. 316; Karasayev, 2019, s. 318) biçimine yer verilmiştir.

2.1. Kıl çayna- (кыл чайна-)

2.1.1. Canını dişine almak veya takmak, ölümü göze almak, kıran kırana mücadele etmek

*Eger uşul oy aynıgıs akıykat bolso anda ar bir kırgız balası, özün Manas atanın urpağı sanagan ar bir adam kırgız tilim dep, kıyamat-kayım kelse da **kıl çaynap** karşı turuuga mildettüü cana al oşol için caralğan* “Eğer bu hakikatın tam kendisiyse o zaman her Kırgız evladı, kendisini Manas’ın soyu olarak gören her Kırgız evladı Kırgızca için kımayet gelse de **canını dişine takıp** karşı durmakla mükelleftir. Ve o bunun için dünyaya gelmiştir” (Stanaliyev, 2012, s. 3).

Kırgızdı duşman bettese “Kırgız’a düşman gelse”

Kıl çaynap karşı turaarım “**Kıran kırana** karşılık verecek adamım” (Aydarova, 2022, s. 27).

2.1.2. Sıkıntı, mihnet veya azap çekmek, sürünmek

*Kıynalıp eli **kıl çaynap** turgan kezinde* “Halkı zorlanıp **sıkıntı çektiği** zaman”

Baş tartuu elden cosunsuz coruk bolgon dal “Halkından vazgeçmek şüphesiz töre dışı davranıştır” (Begaliyeva, 2006, s. 169).

*Kanday gana **kıl çaynagan** kaygıлуу zaman bolso da...* “Her ne kadar **azap çektiren** üzüntülü zaman olursa olsun...” (Sarmanbetov, 2016, s. 95).

*Ömürün **kıl çaynap**, azap-tozok menen ötkörgönü menen akırında meenetinin üzürün kördü* “Ömrünü **sürünerek** ızdırıp içinde geçirse de sonunda emeğinin karşılığını aldı” (URL-19).

2.1.3. Dayanmak, katlanmak, dişini sıkmak, metanet göstermek

*Al için, anın keleşek çaşoosu için öz çaşoosun kurman çalıp, mayıptığına karabay kün-tündöp iştep, öz öksügünö kayıl bolup kızı için **kıl çaynap** çaşap kelbedi bele* “Onun için, onun geleceği için kendi hayatını feda etmiş, engelli olmasına rağmen gece gündüz çalışmış, kendi eksikliklerine razı gelip kızı için **dişini sıkıp** yaşamıştı” (Sarmanbetov, 2016, s. 319).

*Atka minerdin beşenesi uşunday. Can sabap iştese da, **kıl çaynap** iştese da, caktırganınan da caktırbaganı köp³* “Bürokratların yazgısı böyledir. İster canını dişine takarak çalışsın, ister **dişini sıkarak** çalışsın, beğendiğinden beğenmediği çoktur” (URL-8).

2.1.4. Hiddetlenmek, öfkelenmek, celallenmek

*Artunan kelatkan coonu karabay Külüktozuga kamçı şıbaş atılğan ündü kuup, **kıl çaynap** kandi seldey agızgısı keldi* “Peşinden gelmekte olan düşmana bakmadan Külüktozu’ya kamçı vurarak çıkan sesin peşinden gitti ve **hiddetlenerek** kanını sel gibi akıtmak istedi” (Toktogulov, 2007, s. 6).

³ Bu örnek cümle Sultan Raev’in *Kar* adlı hikayesinden alınmıştır. Yazarın *Kar* hikayesi Kazakçaya Asem Yerejeqızı tarafından aktarılmıştır: *Atqaminerlerdiñ körgen küni – osı. Janın salıp, qıl şaynap istese de, jaqtırgannan jaqtırmaytındar köp* (URL-9). Görüldüğü üzere kaynak dildeki yapı hedef dilde olduğu gibi verilmiştir. Mevcut Kazakça sözlüklerde *qıl şaynap, dan jütpa- [jütqan joq]* (Keñesbayev, 1977: 373; KS, 2013, s. 863; KETS VI.Cilt, 2011, s. 584; KETS X.Cilt, 2011, s. 515) deyimini yer almakta fakat anlam ve yapı bakımından Kırgızcadaki ile örtüşmemektedir. Tek başına *qıl şayna-* biçiminde bir madde başı Kazakça sözlüklerde görülmemiştir.

Ortodo öç alabız dep caattaşıp catıp, Bayas iniñiz kıl çaynap kala berdi. Açıusu basıldı zorgo... “O arada intikam almak için gruplara ayrılırken Bayas kardeşiniz **öfkeye kapıldı** kaldı. Öfkesi zar zor dindi...” (Rısbayev, 2010, s. 114).

2.1.5. Güçlü durmak veya görünmek, kuvvetli, cesur veya kahraman olmak

Çıyırma beşke cakında gana tolup, kıl çaynagan cigit kezi, a birok özün mınça karı sezet? “Yirmi beşe daha yakında girdi, **güçlü olduğu** delikanlılık çağı, ama kendisini neden yaşlı hissediyor?” (Saktanov, 2019, s. 562).

Kıyamet kelse kapıstan “Kıyamet gelirse ansızın”

Kalbırday közdön can ötör. “Göz önünde can çıkar.”

Kıl çaynap cürgön kıylanı “**Kahraman** pek çok insanı”

Kara cer sorup bir ötör “Kara toprak somurur” (Abdukarimov, 2013, s. 38)

2.2. Kıl çaynaş- (кыл чайнаш-)

2.2.1. Kıran kırana savaşmak, kıran kırana mücadele etmek veya mücadele vermek

Oşon üçün can ayabastan kıl çaynaştı. Biri kol salsa ekinçisi korgonup... “Bu sebeple ölümü göze alarak **kıran kırana savaş**tılar. Biri saldırdığına diğer savunup” (Osmonkulov, 2013, s. 13).

Kızıl çok karmap, kıl çaynaşıp karmaşkan eki toptun çeçilbegen kanday maselesi bar, talaştın başı kayda? “Her şeyi göze alıp **kıran kırana** mücadele eden iki grubun çözülmeyen ne sorun var, tartışmanın kökeni nerede?” (Stanaliyev, 2007, s. 238).

2.2.2. Var gücüyle, kıran kırana yarışmak

Kara-Suuda miñden aşuun ulakçı kıl çaynaştı “Kara-Suu’da binden fazla Gök börü oyuncusu **yarıştı**” (URL-10).

Adegende tuyaktan ırgıgan dañkandardan buytay eşek çapkıçtar kıl çaynaştı “Eşek biniciler ilk olarak toynaklardan uçuşan toz topraktan kaçışarak **kıran kırana yarıştı**” (URL-11).

2.2.3. Zorlu, sert, kızışik, tartışmalı bir durum almak, kızışmak, kıran kırana tartışmak

Al cönündö özünçö kıl çaynaşsak bolot “Onunla ilgili ayrıca **kıran kırana tartışabiliriz**” (URL-12).

Oşentip otuz toguzunçu cıldın avgustunda Moskvada üç ölkönün ortosunda – sırtınan kulaç cayıp kuçaktaşkansıganı menen içinen kıl çaynaşkan öz ara süylöşüülör baştaldı “Böylece Ağustos 1939’da Moskova’daki üç ülke arasında – görünüşte kucak açıp sarılmalarına rağmen kendi aralarında **kıran kırana tartışmalı** müzakereler başladı” (Saktanov, 2019, s. 398).

2.2.4. Dövüşmek, birbirine girmek, kavga etmek

Törtöö menen dostoşup da, kıl çaynaşıp da gördü “Dördüyle arkadaş da oldu, **kavga da etti**” (URL-13).

Deputattar eki-ekiden kıl çaynaşıp, kırılıp catat “Milletvekilleri ikişerli ikişerli **kavga ediyor**, birbirlerine giriyorlar” (URL-14).

2.3. Kıl çaynaş (кыл чайнаш)

Mübareze, mücadele, çatışma, karışma.

Çiñgiz handın koluna Tunguttar oñoy menen baş iybey, akırkı adamı kalğıça kan maydandagı **kıl çaynaşta** katuu karşılık körsöttü “Tangutlar, Cengiz Han’a kolay kolay diz çökmeyip kanının son damlasına kadar savaş meydanındaki **cenkte** büyük bir mücadele verdiler” (Rayev, 2013, s. 149).

*Birok da alardın köpçülüğü özdörünön özdörü ele eki caat, eki lagerge bölünüp alışıp, ideyalık kelişpestiktin tikenektüü çincırın ortoloruna tartışat da, kırçıldeşkan **kıl çaynaşka** ötüşöt* “Ancak onların çoğunluğu kendi kendine iki cephe, iki orduya ayrılarak fikir anlaşmazlıklarının dikenli zincirini aralarına geçirirler ve kıran kırana bir **mücadeleye** geçecekler” (Osipov, 2011, s. 210).

2.4. Kıl çaynaşmay (кыл чайнашмай) bk. kıl çaynaş (кыл чайнаш)

*Cekeme-ceke karmaş dep koyuşat, oşol “**kıl çaynaşmayga**” cañıdan ele tüşköndö...* “Teke tek karışma derler, o “**mücadeleye**” daha yeni başladığında...” (URL-15).

2.5. Kıl çaynaştır- (кыл чайнаштыр-)

Birbirine girdirmek, birbirine düşürmek.

*Burulça şoykonu Alişer menen Talgaranı **kıl çaynaştırıp**, kırđı-bıçak kılıp tındı* “Burulça’ tartışması Alişer ile Talgara’yı **birbirine düşürerek** kanlı bıçaklı olmasıyla son buldu” (Egemberdiyev, 2016, s. 248).

2.6. Kıl çaynaşuu (кыл чайнашуу) bk. kıl çaynaş (кыл чайнаш)

*Mından arı Germaniyanın sayasatı bol’şevizm menen **kıl çaynaşuuga** ötöt* “Bundan böyle Almanya politikası Bolşeviklik ile **mücadeleye** geçecektir” (Egemberdiyev, 2016, s. 247).

2.7. Kıl çaynat- (кыл чайнат-)

Sıkıntı çektirmek, mihnet çektirmek, azap çektirmek, süründürmek.

*...bolgondo da **kıl çaynatkan** kıyçalış kezde ayılçu nakıl elirgen oyun ogo beter dürbötüp saldı⁴* “...hatta **azap çektiren** zorlu zamanlarda söylenen söz, yerinde durmayan düşüncesini daha da coşturdu” (Aytmatov, 2014, s. 67).

*Birok kanday bolgon kündö da bul sınaktar İrandın Batış menen ansız da **kıl çaynatıp** turgan mamilesin ogo beter kıyındatışı mümkün* “Fakat ne olursa olsun bu sınavlar İran’ın Batı ile zaten **sıkıntılı olan** ilişkisini daha da zorlaştırabilir” (URL-16).

2.8. Kıl çaynap kırçıldeş- (кыл чайнап кырчылдаш-)

2.8.1. Canla başla savaşmak veya karışmak, kıran kırana mücadele etmek

Oşol cakka burdu Ögüz Kağan atın, “O tarafa çevirdi Oğuz Kağan atını”

Kıl çaynap kırçıldeşti⁵ “Kıran kırana savaştı” (Ömüraliyev, 1989, s. 132).

⁴ Bu örnek cümle C. Aytmatov’un *Toolor Kulaganda* “Dağlar Devrildiğinde” romanına aittir. Romanın aslı Rusçadır. Kırgızcaya Abibilla Pazılov ve Samsak Stanaliyev tarafından çevrilmiştir. S. Stanaliyev’in çevirilerinde makalede sözü edilen deyim birkaç kez kullanıldığı görülmüştür.

⁵ Bu örnek cümleler Çoyun Ömüraliyev tarafından Eski Uygurcadan Kırgızcaya aktarılan Oğuz Kağan destanının çevirisine aittir. Kırgızca ilk kez 1989 yılında Ala-Too dergisinin Eylül ayı sayısında yayımlanmıştır. Ömüraliyev

El-curt! Kıl çaynap kırçıldeşar cigitteriñerdi toptogula “Ahali, canla başla savaşacak yiğitlerinizi toplayın” (Rısbayev, 2008, s. 6).

2.8.2. Kıran kırana tartışmak

Anday bolso ayğışkan adabiy aykaşlarda talamın talaşıp, kıl çaynap kırçıldeşkan kitebin kadir tutup kastarlaganga sınçının dele akısı bar go dep oyloym “Öyleyse hareketlenen edebî tartışmalarda [yazarın] çıkarı için mücadele etmeye, **kıran kırana tartıştığı** kitabına değer verip esirgemeye eleştirmenin de hakkı vardır diye düşünüyorum” (Bobulov, 1991, s. 79).

2.9. Kıl çaynaşıp kırçıldeş- (кыл чайнашып кырчылдаш-) bk. kıl çaynap kırçıldeş- (кыл чайнап кырчылдаш-)

*Adamdar algaç taanışıp baştaganda biri-birine sılık-sıpaa mamilede boluşat da, kiyinçereek imalaş bolup algan soñ, acaan ayaldarday mamilege doo ketirip, kırçıldeşip kıl çaynaşkanı kanday?! “İnsanlar ilk tanıştıklarında birbirlerine saygılı davranırlar, zamanla samimi olduktan sonra hırçın kadınlar gibi ilişkiye zarar vererek **kıran kırana kavga etmeleri** de nedir?!”* (Umarov, 2016, s. 276).

Elim degen er azamat “Halkımı düşünen delikanlı”

Baylıktı oylop, biylik dep “Servet, makan peşine düşüp”

Kıl çaynaşıp kırçıldeşpayt, karmaşpayt, “Kıran kırana savaşmaz, kapışmaz,”

Irk ketirip eregişip taymaşpayt “Birliği bozmaz, inadına yarışmaz” (Umarov, 2016, s. 148).

Yukarıdaki örnek incelemelerinden hareketle *kıl çaynoo* deyiminin türevlerinin çok olduğu ve anlam katmanlarının git gide genişlediği söylenebilir. Türk dillerindeki deyimlerde çok anlamlılık sıkça rastlanılan bir durumdur. Bir deyim aynı anda birkaç anlamda kullanılabilir. *Kıl çaynoo* deyimindeki anlam çeşitliliği de deyim işlek olduğunu kanıtlamaktadır. Deyimin çok anlamlılığı yan anlamların birbirinden farklı menşeye dayandığını düşündürmektedir. Söz gelimi *kıl çayna-* yapısındaki deyim *zorlanmak, dayanmak* ve *öfkelenmek* gibi üç farklı anlamının *kıl çaynoo* geleneğinden ortaya çıkan diğer iki anlamla (kıran kırana mücadele etmek ve kuvvetli olmak) bir ilişkisi yoktur. *Zorlanmak* ve *dayanmak* anlamları ise birbirine yakın olmakla beraber yenilecek bir şeyin kalmadığını tasvir etmek için kullanılan kılı çığneme eyleminden ortaya çıktığı varsayılabilir. *Öfkelenmek* anlamı ise Kırgızlar arasında özlü söz olan “*Kıçıñ kelse kıl çayna* (Öfkelenirsen kıl çığne)” (Koyçumanov ve Kadırov, 2012, s. 478) kullanımı ile ilişkilidir. Dolayısıyla *kıl çaynoo* deyiminin üç farklı menşesi olduğunu söylemek gerekir. Üç durumda da kılın ağızda çığnenmesi söz konusu olsa da, farklı yer ve durumlarda uygulanmıştır. Biçim bakımından benzerlik göstermelerine rağmen semantik açıdan birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

destan çevirisini yaparken W. Radloff, A. M. Şerbak ve K. Ömüraliyev gibi araştırmacıların yayınlarına başvurmuş ve çeviride bazı kelime ve kavramlara adı geçen bilim insanlarının yayınlarıyla karşılaştırarak not düşmüştür. Kırgızca örnek cümleler W. Bang ve R.R. Arat’ın yayınındaki “*oğuz kağan anung üsdige adladı antağ yaman uruşğu boldı / Oğuz Kağan onun üzerine yürüdü. Çok yaman bir vuruşma oldu*” (1936, s. 28-29) cümleleri ile karşılaştırıldığında anlam bakımından benzerlik olduğu görülmektedir. Bu bağlamda *kıl çaynoo* deyiminin aynı zamanda çeviri eserlerde geçtiğini ve tercümanlar tarafından da tercih edildiğini vurgulamak gerekir.

Harita 1: Kıl çaynoo geleneği ve deyiminin tespit edildiği yerler⁶

Araştırmaya konu olan deyim yapısı bakımından ilişkisi olduğu düşünülen üç farklı deyim daha ele alınmıştır. Bunlardan *çılbr çayna-* deyimini sözlüklerle yer alırken, *kıl çılbr çaynap kırçıl-da-* ve *çılbr çaynoo kıl-*⁷ deyimlerinin sözlüklere madde başı olarak alınmadığı görülmüştür. Bu husus, anlamı kesin olmayan iki deyim de anlamlarını netleştirme zarruriyetini ortaya koymuştur:

Kıl çılbr çaynap kırçıl-da- (кыл чылбыр чайнап кырчылда-) Çok zorlanmak, çok sıkıntı, mihnet veya azap çekmek.

Kıynadıñ kalktı tebelep bardıñ ırısķı “Halkı zora soktun, ayakla teptin nimeti”

Körsöttüñ dalay köönüñdö turgan kılıktı. “Gösterdin içindeki bir sürü huyunu.”

***Kıl çılbr çaynap kırçıl-da-* turgan kırgızdar** “Azap üstüne azap çeken Kırgızlar”

Bir tobu bugün cakşılık emne unuttu “Çoğunluğu bugün iyilik nedir unuttu” (Begaliyeva, 2006, s. 229).

Çılbr çaynoo kıl- (чылбыр чайноо кыл-) Ortalığı velveleye vermek, kargaşa çıkarmak.

Akkeltenı berbeske “Akkelte’yi vermemek için”

Çırğa aylantıp etegin “Sonunu kavgaya dönüştürüp”

Çılbr çaynoo kılıptır “Ortalığı velveleye vermiş” (Karalayev, 2010, s. 673).

⁶ Harita çalışmaya konu olan deyimlerin geçtiği eserlerin yazarlarının, tercümanlarının ve anlatıcılarının doğduğu ve büyüdüğü yerler göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Burada dikkate değer nokta Çin’de yaşayan Kırgızlar arasında da kıl çaynoo geleneğinin ve deyiminin bilinmesidir (Hazırlayan: Altynai AKYLBEK KYZY).

⁷ Bu deyim ünlü destan anlatıcısı Sayakbay Karalayev’e özgüdür. Sadece onun anlatıldığı destanlarda yer almaktadır. K. K. Yudahin *çılbr çaynoo kıl-* deyimini *çaynoo* maddesinde vererek *çılbr çayna-* maddesine gönderme (1985, s. 366; 2019, s. 935) yapar. Bu kısımlar A. Taymas’ın çevirdiği *Kırgız Sözlüğü*’nde (1998, 2011) yer almamaktadır. Kırgızcanın açıklamalı sözlüklerinde sadece *çılbr çayna-* (KTTS, 2010, s. 1350; KTTS, 2015, s. 684; Arıkoğlu vd., 2017, s. 723; KTTS, 2019, s. 684; Arıkoğlu vd., 2023b, s. 179) maddesi bulunmakta ve *öfkelenmek* anlamına gelmektedir. S. Karalayev’in kullandığı *çılbr çaynoo kıl-* deyiminin toplam altı örneği tespit edilmiş ve bağlama göre yukarıda *kargaşa çıkarmak* anlamı ortaya konulmuştur. Buna göre *kıl çaynoo kıl-* deyiminin *öfkelenmek* anlamına gelmediği görülmektedir. Dolayısıyla *çılbr çayna-* deyiminden bağımsız olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Anda Töştük munu aytat: “O zaman Töştük şöyle der:”

Kaçkınım keldi, karmap ber, “Kaçağım geldi yakalayiver,”

Kuuganımdı çıgargın, “Peşinde olduğumu çıkarasın,”

Kandın uulu Kanbaça, “Han oğlu Kanbaça,”

Kaçkan menin kaçkınım, “Kaçan benin kaçağım,”

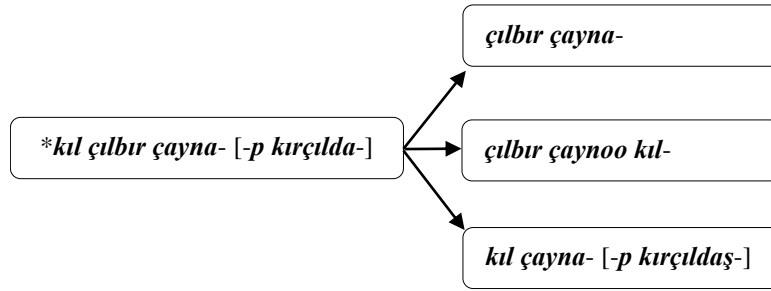
Bektin uulu Bekbaça “Bey oğlu Bekbaça”

Maga nazar salbasañ, “Bana dikkat vermezsen,”

Bul tilimdi albasañ, “Dediğime kulak asmazsan”

Şıpkay baarıñ kırımın, “Kimseyi sağ bırakmam,”

Çılbır çaynoo kılamın “Ortalığı kargaşaya veririm” (Karalayev, 1996, s. 215).

Şekil 1: Yapılarına göre kıl çaynoo deyiminin ortaya çıkışı

Yukarıda da değinildiği üzere, biçim karşılaştırması çoğu durumda yanılığa yönlendirebilmektedir. Söz gelişi Şekil 1’de sunulan şemada *kıl çaynoo* deyiminin *kıl çılbır çaynap kırçıldı-* yapısından geldiği düşünülebilir. Çünkü Kırgızlarda yular sapı (çılbır) genellikle atın yeke veya kuyruk kılından yapılır. Bundan hareketle *çılbır çayna-*, *çılbır çaynoo kıl-* yapılarında kelime başındaki *kıl* kelimesinin düştüğü, *kıl çayna-* yapısında ise *çılbır* kelimesinin düştüğünü varsaymak mümkündür. Ancak deyimlerin semantik yönü ve örnek cümlelerin alındığı eserlerin tarihlendirilmesi dikkate alındığında bunların arasındaki böyle bir ilişkiyi kanıtlamak daha da güçleşmektedir. Çünkü *kıl çılbır çaynap kırçıldı-* yapısı diğer üçüne göre daha yakın zamana (2006) tarihlenmekte ve sadece tek örneği bulunmaktadır. Metin tarihlendirmesine göre şimdilik en eski yapı olarak *çılbır çaynoo kıl-* yapısı bilinmektedir. Dolayısıyla söz konusu deyimlerin hangisinin birincil olduğunu dile getirmek şimdilik imkânsızdır. Semantik yönden bağlam analizi ve metin tarihlendirmesi dışında kesin bir bilginin olmaması bu konuda varsayımdan başka bir sonuç vermemektedir. Bununla beraber deyimlerin kimileri bireysel özellik taşıdığı için edebî dilin sözlüklerine alınıp alınmaması tartışmalıdır. Fakat *kıl çaynoo* geleneğinden ve diğer kıl çığneme eylemlerinden ortaya çıkan *kıl çaynoo* deyiminin türevleri ve anlamları toplumsal bir kullanıma sahiptir ve edebî dilde canlı olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla *kıl çaynoo* deyiminin edebî dilin sözlüklerine alınması gerekmektedir.

3. Türk Lehçelerinde Kıl Çaynoo Deyimi

Türk Lehçeleri arasında Karaçay-Malkar ve Kazak Türkçelerinde de *kıl çayna-* deyiminin kullanıldığı tespit edilmiştir. Karaçay-Malkar Türkçesinde *qıl çayna-* deyimini *küplere binmek*, *öfkeden deliye dönmek*, *çok kızmak*, *öfkesini*, *kızgınlığını bildirmek* (Caraşuyeva, 1968, s. 66;

Başılanı ve Caraşulanı, 1994, s. 162; KMTS, 2002, s. 769; Aqbaylanı, 2007, s. 150; Tavkul, 2020, s. 244) anlamında bir kullanıma sahiptir. Bunlara ek olarak Caraşuyeva *azarlamak*, *sövmek* ve *kendinden geçmek* (1968, s. 66) gibi yan anlamlarını da belirtmiştir. Kırgızcada kullanılan söz konusu deyimde *öfkelenmek* ve *hiddetlenmek* anlamları bulunduğu dayanarak bu deyimlerin bir ilişkisi olduğu dile getirilebilir. Biçim bakımından benzerlik göstermekle beraber anlam bakımından da ortaklıklarının olduğu görülse de bu durum Karaçay-Malkar Türklerinde *kıl çaynoo* geleneğinin var olup olmadığını kanıtlamak için yetersizdir. Üstelik Kırgızcadaki *öfkelenmek* anlamı *kıl çaynoo* geleneğinden ziyade öfkeyi durdurmak için uygulanan kıl çiğneme eyleminden gelmiştir.

Kazakçada ise *kötülük yapmamak* anlamına gelen *qıl şaynap, dən jütpa- [jütqan joq]* (Keñesbayev, 1977, s. 373; KS, 2013, s. 863; KETS VI.Cilt, 2011, s. 584; KETS X.Cilt, 2011, s. 515) deyiminin kullanıldığı görülmüştür. Kazakçadaki bu deyim yapı bakımından *tal şaynap, qıl jüt-* (KETS X.Cilt, 2011, s. 515), *qıl şaynap, tal jüt-* (URL-18) ve *qıl şaynap, tas jüt-* (URL-17) gibi birkaç varyanta sahip olduğunu söylemek mümkündür. Kazakça deyim şikil yönünden Kırgızcadaki *kıl çaynoo* deyim ile sadece *qıl şaynap* kısmı benzerlik göstermekle birlikte semantik açıdan bir ilişkisi olup olmadığı şimdilik tartışmaya açıktır. Başvurulan kaynaklardaki tanımlar ve örnek cümleler, Kazakçadaki sözü edilen deyim anlam bakımından Kırgızcadaki deyim anlamlarıyla örtüşmediğini göstermektedir.

Diğer Türk Lehçelerinin mevcut sözlüklerinde söz konusu deyim rastlanmamıştır. Ancak Türk Dünyası Sözlükçülüğü daha yeni yeni gelişmekte olduğu göz önünde bulundurularak *kıl çaynoo* geleneğinin ve deyiminin diğer Türk lehçelerinin hiçbirinde kullanılmadığı düşünülmemelidir.

4. Sonuç ve Öneriler

Tarihî süreçte zaman, mekan, ihtiyaç ve koşulların değişimi, az ya da büyük ölçüde geleneklerin de değişimine veya unutulmasına neden olmuştur. *Kıl çaynoo* geleneği de kendi varlığını geleneksel oyunlarla birlikte sürdürmüştür. Özellikle *er sayış* oyunu ile eş zamanlı olarak yaşarken söz konusu oyunun Çarlık yönetimi tarafından yasaklanmasıyla beraber *kıl çaynoo* geleneği de git gide unutulmaya başlamış ve günümüzde sadece azınlığın bildiği bir kavrama dönüşmüştür. *Er sayış* oyununun yasaklanmasına karşın *kıl çaynoo* geleneği *er eñiş* ve *kök börü* oyunlarında hayat bulmuş ve geleneği yaşatanlar tarafından devam ettirilmiştir. Yazılı, sözlü ve görsel kaynaklara göre *kıl çaynoo* geleneğinin XXI.yüzyılda da Kırgızistan coğrafyasında uygulandığı ve Çin’de ikamet eden Kırgızlar tarafından da bilindiği görülmüştür.

Sözü edilen geleneğin niçin uygulandığına dair kesin bir cevap bulunmamakla beraber ağırlıklı olarak oyun sırasında binicinin kendi atından güç, destek almak inancıyla gerçekleştirildiği söylenebilir. Bununla birlikte diş hasarlarını önlemek ve susmamak amacıyla da uygulandığı kaydedilmiştir. Görsellerden kılların ısırıldığı görülse de aslında kılların çiğnendiğini vurgulamak yerinde olur. Geleneğin az çok unutulmasıyla ilk başlarda çiğneme olarak yapılan eylem günümüzde ısırılmaya dönüşmüştür demek daha uygundur. Aynı zamanda kılların hem at yelesinden hem de kuyruğundan kopararak veya ellerle taranarak alındığı tespit edilmiştir.

Kıl çaynoo geleneği kendi varlığını sözlü anlatımda deyim olarak sürdürmüştür. Deyim olarak gerek yazılı edebiyatta gerek sözlü edebiyatta gerekse basında geniş bir anlam havuzu oluşturmuştur. Çeşitli türevleri ve anlamlarıyla beraber Kırgız edebî dilinde de yerini almış durumdadır. Özellikle spor haberlerinde, spor müsabakalarında, ozan atışmalarında vb. tartışma,

yarışma içerikli kavramlarla birlikte kullanılmakta olduğu, spor spikerlerinin sık sık başvurduğu bir deyim haline geldiği görülmüştür. *Kıl çaynoo* geleneği ve deyimini metin bağlamında incelenirken bu gelenekle ilişkisi olmayan ama yapı bakımından benzeyen diğer deyimler (**kıl çayna- II**, **kıl çayna- III**) de tespit edilmiştir. Bu bağlamda Kırgızca sözlüklerde yer almayan aşağıdaki maddeler ortaya konulmuştur:

kıl çayna- I 1. Kıran kırana mücadele etmek, ölümü göze almak. 2. Güçlü durmak veya görünmek, kuvvetli olmak.

kıl çayna- II 1. Sıkıntı, mihnet veya azap çekmek. 2. Dayanmak, katlanmak, dişini sıkmak.

kıl çayna- III Hiddetlenmek, öfkelenmek, celallenmek.

kıl çaynaş- 1. Kıran kırana savaşmak veya mücadele etme. 2. Kıran kırana yarışmak. 3. Kıran kırana tartışmak. 4. Dövüşmek, birbirine girmek, kavga etmek.

kıl çaynaş Mübareze, tartışma, mücadele, çatışma, kapışma.

kıl çaynaşmay bk. **kıl çaynaş**

kıl çaynaştır- Birbirine girdirmek, birbirine düşürmek.

kıl çaynaşuu bk. **kıl çaynaş**

kıl çaynat- *ettir*. **kıl çayna- II**

kıl çaynap kırçılbaş- 1. Canla başla savaşmak veya kapışmak, kıran kırana mücadele etmek. 2. Kıran kırana tartışmak.

kıl çaynaşıp kırçılbaş- bk. **kıl çaynap kırçılbaş-**

kıl çaynoo Sayış, eñiş, kök börü gibi oyunlarda oyuncuların atın yelesinden veya kuyruğundan alınan kılları atından güç, cesaret almak inancıyla ağızda çiğneme geleneği.

Yukarıda verilen madde başlarını ileride hazırlanacak olan Kırgızca sözlüklere yansıtmak gerekmektedir. Aynı şekilde geleneksel oyunlarla ilgili bilgilere, özellikle *er sayış* ve *er eñiş* oyunlarının tanımlamalarına *kıl çaynoo* geleneği de eklenmelidir. Hem gelenek olarak hem deyim olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmeyen *kıl çaynoo* geleneğinin Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesi'ne uygun olarak korunması ve kaydedilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda kapsamlı saha araştırmasının yapılması, *kıl çaynoo* geleneği ile ilgili daha geniş ve detaylı bilgi edinmek için oldukça önemlidir.

Teşekkür

Başlangıcı yıllar öncesine dayanan makalenin yazım sürecinde metnin akıcı, düzenli ve anlaşılır olmasını sağlayan Hocalarım Doç.Dr. Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU'ya ve Uzm. Selim ÖRS'e, haritanın yapılması gerektiği konusunda fikirlerini paylaşan ve haritayı hazırlayan Uzm. Altynai AKYLBEK KYZY'na, zamanında kaynak kişilerden bilgi alırken büyük yardımlarını gördüğüm Musulman KUCHKACHOV'a, Aizharkyn ASANALIEVA'a, Madina TOKTOGUL'a ve değerli bilgilerine başvurduğum kaynak kişilere, önemli ve birincil kaynaklara ulaşmamda yardımlarını esirgemeyen Hocam Uzm. Cıldızkan BEYŞENOVA'ya, Uzm. Furkan AĞGÜN'e ve Uzm. Müzeyyen İNALÖZ'e, çalışmadaki gözden kaçan noktalara dikkat çeken ve önerilerde bulunan hakemlere teşekkürü bir borç bilirim.

Kısaltmalar

bk. – bakınız

ettir. – ettirgen fiil

KETS – Qazaq Ədebiy Tiliniñ Sözdigi

KMTS – Qaraçay-Malqar Tilni Anglatma Sözlüğü

KS – Qazaq Sözdigi

KTTS – Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sözdüğü

Kaynak Kişiler

KK-1: Asanaliyev, B. 29 yaşında, üniversite mezunu, finansçı. Görüşme tarihi ve yeri: 28.01.2019, Narın.

KK-2: Nayzabekov, K. 39 yaşında, lise mezunu, çiftçi. Görüşme tarihi ve yeri: 30.01.2019, Talas.

KK-3: Sıdıkbayev, C. 70 yaşında, üniversite mezunu, emekli. Görüşme tarihi ve yeri: 28.01.2019, Narın.

KK-4: Sarmatova, B. 51 yaşında, üniversite mezunu, öğretmen. Görüşme tarihi ve yeri: 29.02.2019, Narın.

Kaynaklar

Abdukarimov, S. (2013). *Ata curtkta taazim*. Oş.

Abramzon, S. M. (1946). *Oçerk kul'turi kirgizskogo naroda*. Frunze: SSCB Bilimler Akademisi Kırgız Şubesi Yayınları.

Akmataliyev, A. ve Iysayeva, N. (2016). *Kaada-salttar, irim-cirimdar*. El Adabiyatı Seriyası, XX.Cilt. Bişkek: Print-Ekspress Yayınevi.

Aqbaylanı, H. M. (2007). *Qaraçay-malqar tilni frazeologiyasi: çekleri emda semantika ençilikleri*. Karaçayevsk: Karaçay-Çerkes Devlet Üniversitesi.

Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R. ve Selçuk, B. K. (2017). *Kırgızca-Türkçe sözlük I-II*. Bişkek: Manas Üniversitesi Yayınları.

Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R. ve Selçuk, B. K. (2023a). *Kırgızca-Türkçe sözlük II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R., Selçuk, B. K. ve Eşkenov, D. (2023b). *Kırgızca-Türkçe deyimler sözlüğü*. Ankara: Bengü Yayınları.

Aydarkulov, K. (1994). *Manas eposundagi eldik oyundar: ilimiy-populyarduu makalalar*. Bişkek: Kırgızstan Yayınevi.

Aydarova, I. (2022). *Borborduk aziya madaniy murastari, körköm publitsistikalik bayandamalar*. Bişkek: Borborduk Aziya Üniversitesi.

Aytmatov, Ç. (2014). *Toolor kulaganda*. Çılgarmalarının Cıynagı VIII. Cilt (3.Baskı). Bişkek: Uluu Toolor Yayınları.

Bang, W. ve Arat, R. R. (1936). *Oğuz Kağan destanı*. İstanbul: Burhaneddin Basımevi.

- Başılanı, S. Q. ve Caraşulanı, Z. Q. (1994). *Malqar tilni şkol frazeologiya sözlüğü*. Nalçik: El'brus Yayınları.
- Begaliyeva, Ö. (2006). *Bal kitem*. Aalamdan Kelgen Kattar I. Bişkek: Salam Yayınları.
- Bektenov, Z. ve Musin, Yu. (1978). *Kırgızdın eldik oyundari*. Frunze: Kırgızstan Yayınevi.
- Bobulov, K. (1991). *Cañı tilke: adabiy iliktöölör cana sin makalalar*. Bişkek: Adabiyat Yayınları.
- Butanayev, V. Ya. (2016). *Natsional'niye igri hakasov*. Astana: Ğılım Yayınevi.
- Caraşuyeva, Z. (1968). *Materialı po karaçayev-balkarskoy frazeologii*. Nalçik: El'brus Yayınları.
- Çokotegin, M. (2014). *Kırgız etnografiyasi boyunca sözdük*. Bişkek: Kırgız Uluttuk Agrardık Üniversitesi, AibekN Yayınevi.
- Dilek, İ. (2021). *Türk mitoloji sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Egemberdiyev, R. (2016). *Kırgız tilindegi frazeologizmderdin törkünü (etimologiyası)*. Bişkek: Turar Yayınları.
- Fiyel'strup, F. A. (2002). *İz obryadovoy jizni kirgizov naçala xx veka*. B. H. Karmışeva, S. S. Gubayeva (Ed.). Moskova: Nauka Yayınevi.
- İsakova, N. (2021). Rol' Uzbekskih natsional'nih narodnih igr v duhovno-nravstvennom obrazovanii. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, 5, 586-590.
- Qaraçay-Malqar tilni angilatma sözlüğü*. (2002). Üçtomluk, II.Cilt. Nalçik: El'-Fa Yayınları.
- Kadırov, I. (2002). *Çımçım ańgemeler, çırıldagan oylor*. Bişkek: Biyiktik Yayınevi.
- Karalayev, S. (1996). *Er töştük: epos*. El Adabiyatı. R. Sarıpbekov, M. Mukasov (Ed.). Bişkek: Şam Yayınları.
- Karalayev, S. (2010). *Manas*. A. Caynakova, A. Akmataliyev (Ed.). Bişkek: Turar Yayınları.
- Karasayev, H. K. (2009). *Kırgız tilinin orfografiyalık sözdüğü*. Bişkek: Mamlekettik Til ana Ensiklopediya Borboru.
- Karasayev, H. K. (2019). *Kırgız tilinin orfografiyalık sözdüğü*. Bişkek: Poligrafbumresursı Yayınevi.
- Kasen, A. (2004). *Kırgızskiye igri i razvleçeniya*. Bişkek: İlim Yayınevi.
- Keñesbayev, I. K. (1977). *Qazaq tiliniñ frazeologiyalıq sözdigi*. Almatı: Ğılım Yayınevi.
- Kerimov, D. (2016). *Ayköl manas oyundarı*. Bişkek: Uluu Toolor Yayınları.
- Kırgız tilinin tüşündürmö sözdüğü*. (1969). Frunze: Mektep Yayınevi.
- Kırgız tilinin tüşündürmö sözdüğü*. (2010). Bişkek: Avrasiya Yayıncılık.
- Kırgız tilinin tüşündürmö sözdüğü*. (2015). Bişkek: Ekinçi Bölük. Avrasiya Press Yayınları.
- Kırgız tilinin tüşündürmö sözdüğü*. (2019). Bişkek: Ekinçi Bölük. Poligrafbumresursı Yayınları.
- Koyçumanov, C. ve Kadırov, I. (2012). *Makal-lakaptar, nuska sözdör, nakıl kepter, zalkar oylor*. Bişkek: KR Bilim Berüü Akademiyası Yayınları.

- Madaminova, D. (2020). Kontsept traditsiya v russkom i kırgızskom yazıkah [Doktora Tezi]. Oş: Oş Teknik Üniversitesi.
- Mederaliyeva, C. ve Sırdıbayeva, R. (2017). *Eldik oyundar, din ırları, küü ırları, küü bayandarı*. El Adabiyatı Seriyası, XVII.Cilt. Bişkek: Print-Ekspress Yayınevi.
- Ömüraliyev, Ç. (1989). Ögüz kagan. *Ala-Too*, 9, 127-135.
- Omurzakov, D. O. ve Saralayev, M. K. (1981). *Kırgızskiye natsional'niye vidı sporta i narodniye igrı*. Frunze: Kırgızstan Yayınevi.
- Omurzakov, D. ve Musin, Yu. (1973). *Kırgızskiye narodniye igrı*. Frunze: Kırgızstan Yayınevi.
- Osipov, V. (2011). *Rasul gamzatov: beynege sürtümdör*. A. Ömürkanov (Çev.). Cañı Ala-Too, 6 (26), 206-216.
- Osmonkulov, C. (2013). *Toolor çakırığı*. Bişkek.
- Qazaq ədəbiy tiliniñ sözdigi*. (2011). On Bes Tomdıq, VI.Cilt. Almatı: Til Bilimi Enstitüsü.
- Qazaq ədəbiy tiliniñ sözdigi*. (2011). On Bes Tomdıq, X.Cilt. Almatı: Til Bilimi Enstitüsü.
- Qazaq sözdigi*. (2013). Qazaq Tiliniñ Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi. Almatı: Dəuir Yayınevi.
- Rayev, S. (2013). *Cancaza*. Bişkek: Turar Yayınları.
- Rısbayev, S. (2008). *Şambala, comoktor, ulamıştar, añızdar, comok-p'esa cana comok-povestter*. Testiyer cana Cetkinçek Baldar Üçün, 2-Kitep. Bişkek.
- Rısbayev, S. (2010). Öç alba. *Cañı Ala-Too*, 1(9), 95-128.
- Rısbayev, S., İbragimova, K. ve Asrankulova, B. (2016). *Uluulardan taberik, kırgızdın etnografiyalık tüşünüktörünön*. Bişkek: Biyiktik Plyus Yayınevi.
- Rojdestvenskiy, A. P. (2021). *Kırgız milli spor ve oyunları*. M. Türkmen (Çev.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Saktanov, K. (2019). *Markumdar ünü* (2.Baskı). Bişkek: Şam Yayınları.
- Saparaliyev, D. B. (2018). 'Er sayış' salttuu önörünün kırgız köçmөndörünün turmuşundadı ordu: caralışı, önügüşü, keleşegi. *Bişkek Gumanitardık Universitetinin Carçısı*, 3, 11-16.
- Sarmanbetov, A. (2016). *Canbüdöo* (Povestter cana Añgemeler). Bişkek: Reklamir Yayınları.
- Sıdıkbekov, T. (2015). *Kök asaba*. Bişkek: İmak Osfet Yayınevi.
- Simakov, G. N. (1977). Kırgızskiye natsional'niye razvleçeniya (Konets XIX – Naçalo XX Veka). *Sovetskaya Etnografiya*, 4, 79-91.
- Stanaliyev, S. (2007). *Cıldın eñ uzak künü*. Bişkek.
- Stanaliyev, S. (Ed.). (2012). *El döölötü – ene til: makalalar, mayekter, ırlar*. Bişkek: Turar Yayınları.
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-malkar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tımbekov, A. (2018). *Klassikalık izildöölör cana tekstter: Aktan tımbekov*. O. Sooronov (Ed.). Bişkek: Print-Ekspress Yayınevi.

- Tokombayev, A. (1984). *Küünün sürü: ırlar, poemalar, ańgemeler, povestter*. Frunze: Kırgızstan Yaymevi.
- Toktogulov, A. (2007). *Mezgil ızası (kadır kıbaçı cana başka belgilüü insandar cönündö bayan)*. Bıшкеk: Ayat Yaymevi.
- Türkmen, M. (2021). 19. yüzyılın sonu ile 20.yüzyılın başlarında: kırgızların milli eğlenceleri ve oyunları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127.Cilt, 250, 133-150.
- Türkmen, M. ve Arslan, S. (2023). “An ancient sport in central asian Turkic peoples: oogdarish / enish (wrestling on horseback)”. *Application of Traditional Equestrian Sports in the World*. A. Kaya & M. Turkmen (Ed.), 31-46 pp. New York: Nova Science Publisher. <https://doi.org/10.52305/PMBH8550>
- Türkmen, M. ve Özmaden, H. (2000). Kırgızlarda popülerliğini yitirmiş geleneksel binicilik sporları ile Türkiye’deki varyantları. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi (Gazi BESBD)*, 2, 43- 66.
- Umarov, V. (2016). *Teñir söz-köçmördör akılı*. Oş: Book-Blank Yayınları.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kırgızsko-russskiy slovar’*. II.Cilt. MoskovaSovetskaya Entsiklopediya Yaymevi.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız sözlüğü I-II*. A. Taymas (Çev.) (2.Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız sözlüğü*. A. Taymas (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. K. (2019). *Kırgızsko-russskiy slovar’* (4.Baskı). Bıшкеk: Poligrafbumresursı Yayınları.
- URL-1: Eric Lafforgue. “Men Doing Oodarysh Horse Wrestling In Saralasz Jailoo, Kyrgyzstan”. (01.04.2011). Erişim Tarihi: 29.01.2024. <https://www.flickr.com/photos/mytripsmypics/5579842904>
- URL-2: Eric Lafforgue. “Men Doing Horse Wrestling In Saralasz Jailoo, Kyrgyzstan”. (16.11.2012). Erişim Tarihi: 29.01.2024. <https://www.flickr.com/photos/mytripsmypics/8191991370>
- URL-3: Eric Lafforgue. “Bare Chest Horseman Ready For Horse Wrestling, Saralasz Jailoo, Kyrgyzstan”. (19.04.2011). Erişim Tarihi: 15.03.2024. <https://www.flickr.com/photos/mytripsmypics/5634401442>
- URL-4: Eric Lafforgue. “Men Doing Horse Wrestling In Saralasz Jailoo, Kyrgyzstan”. (23.10.2011). Erişim Tarihi: 25.03.2024. <https://www.flickr.com/photos/mytripsmypics/6272416154/in/photolist-9v59U1-9zTMfs-9zTMzj-9DcRCW-aygLN7-bSLUbe-cKQRdU-dtU6Cw/>
- URL-5: Oodarysh, Kyrgyzstan. (12.04.2010). Erişim Tarihi: 29.01.2024. <https://www.flickr.com/photos/burrrnsss/4514126078>
- URL-6: Horseback wrestling competition (Er-Enish) at a traditional Kyrgyz horse games festival. Bosogo jailoo, Naryn province, Kyrgyzstan. Erişim Tarihi: 15.03.2024. <https://www.rupertsagar-musgrave.com/image/I00002Dlz6TC9tT8>

- URL-7: I Düynölük Köçmөndör Oyundarının Alkagında Er Eñiş Boyunça Meldeşter. Erişim Tarihi: 04.08.2024. <https://worldnomadgames.com/media/images/NUR_6335.JPG>
- URL-8: Rayev, Sultan. “Kar” (10.03.2021) Erişim Tarihi: 24.03.2023. <<http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/1602/sultan-raev-kar>>
- URL-9: Yerejeqızı, Asem. “Sultan Rayev, Qar (añgime)” (03.07.2023) Erişim Tarihi: 02.12.2024. <<https://qazaqadebieti.kz/38898/ar-gime>>
- URL-10: “Kara-Suuda Miñden Aşuun Ulakçı Kıl Çaynaştı.” (26.01.2020) Erişim Tarihi: 29.03.2023. <<https://sputnik.kg/20200126/kara-suudagy-alaman-ulak-1046872942.html>>
- URL-11: Şorukov, Ermek. “Eç Kimge Caguuga Mildettüü Emes Tayatam” (20.08.2020) Erişim Tarihi: 29.03.2023. <<http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/875/ech-kimge-zhaguuga-mildettuu-emes-tayatam>>
- URL-12: Usubaliyev, Beyşebay. “Cazuuçular Degen – Bul Iyık Curt”. Erişim Tarihi: 23.12.2024. <<https://ruhesh.kg/ky/dasmiya/1926-author/zhazuuchu-beyshebay-usubaliyev-zhazuuchular-degen-bul-iyik-zhurt>>
- URL-13: Edigeev, Ceñiş. “Kardın Aldında Kalgan Sizge Cakşıby ce Bizgebi..?!” (15.09.2020) Erişim Tarihi: 29.03.2023. <<http://alakan.biz/2020/09/15/zhe-ish-edigeev-kardyn-aldynda-kalghan-sizge-zhakshyby-zhe-bizgebi/>>
- URL-14: Cusuyev, Sooronbay. “Bügünküdöy Capayı Mañkurtuktan Daroo Arılmakpız...” (21.04.2011) Erişim Tarihi: 24.12.2024. <<https://kmborboru.wordpress.com/2011/04/21/sooronbaj-zhusuev-krnyn-baatyry-b%D2%AFg%D2%AFnk%D2%AFd%D3%A9j-zhapajy-ma%D2%A3kurtuktan-daroo-arylmakpyz%E2%80%A6/>>
- URL-15: Stanaliyev, Samsak. “Akcarıktın Ayıkpagan Sınıgı” (22.11.2016) Erişim Tarihi: 24.03.2023. <<https://oshakir.wordpress.com/2016/11/22/%D0%B0%D0%BA%D0%B6%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%BA%D1%82%D1%8B%D0%BD-%D0%B0%D0%B9%D1%8B%D0%BA%D0%BF%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD-%D1%81%D1%8B%D0%BD%D1%8B%D0%B3%D1%8B/>>
- URL-16: “İran Raketa Sınadı” (28.09.2009) Erişim Tarihi: 24.03.2023. <https://www.azattyk.org/a/Iran_Missiles_Tests/1837705.html>
- URL-17: Vasiliy, Ş. “Jarimes” (20.11.2018) Erişim Tarihi: 27.01.2025. <<https://bilim-all.kz/article/7997>>
- URL-18: Qulıyas, Tabıl. “Oy Tüyin, Oyıl” (11.08.2016) Erişim Tarihi: 02.12.2024. <<https://el.kz/oy-t-yin-24359/>>
- URL-19: Sulaymanov, C. “Torgoy Nege Koy Üstünö Cumurtkalabay Kaldı?” (13.06.2017) Erişim Tarihi: 24.03.2023. <<https://nazarnews.org/ru/posts/zhora-sulaimanov-torgoi-nege-koi-ustuno-zhumurtkalabai-kaldy>>

Extended Abstract

One key role of traditions in society is to ensure the transmission of cultural values and elements from one generation to the next. This process preserves a nation’s identity, ancestral knowledge, philosophy of life, and worldview. While traditions evolve with changing times and

spaces, they can also fade away entirely. Therefore, recording traditions and examining them through modern scientific approaches is crucial.

This study aims to uncover the characteristics and essence of the forgotten Kyrgyz tradition of kyl chainoo (horsehair chewing). Additionally, it seeks to explore the layers of meaning behind the idiom kyl chainoo, rooted in this tradition and absent from dictionaries. As no prior theoretical research exists on the kyl chainoo tradition, the study relies on written, visual, and oral sources. Based on these materials, the unique features of the tradition have been documented for the first time. To analyze the structure and meaning of the idiom, 189 sample sentences were collected and examined from 54 printed works and 70 websites.

Using contextual analysis and lexicography methods, it was found that 168 out of 189 instances of the expression kyl chainoo in the sample sentences were idioms—analysis of the collected research materials led to several conclusions about the tradition and idiom of kyl chainoo. The tradition involves competitors in national games like saiysh, eñish taking horsehair from the mane or tail and chewing it for belief purposes. Initially, this tradition was practiced during jousting-like events, referred to as saiysh, saish, or chyda sazys among Turkic peoples and er saiysh among the Kyrgyz and jousting in Europe. Today, it is primarily observed in the eñish game. This custom is rooted in the sacred status of horses among Turkic peoples. Believed to hold power, horsehair is chewed during Kyrgyz horse games to draw strength from the horse and seek its support, a practice that has persisted over time. However, it is also recorded that it is also used to prevent tooth damage and to prevent thirst. Although it is seen from the visuals that the hairs are bitten, it would be appropriate to emphasize that the hairs are actually chewed. With the tradition more or less forgotten, it is more appropriate to say that the action that was initially performed as chewing has turned into biting today.

The tradition of kyl chainoo began to fade among the majority after the Tsarist government banned the game of er saiysh. Research indicates that today, the tradition is preserved within a limited circle. According to written, oral, and visual sources, it has been observed that the tradition of kyl chainoo was practised in Kyrgyzstan in the XXI century and was also known by the Kyrgyz residing in China.

However, the idiom kyl chainoo, which originates from this tradition, remains actively used. Analysis of 168 sample sentences revealed various forms of the idiom, such as kyl chaina-, kyl chainash-, kyl chainashmai, kyl chainashtyr-, kyl chainashuu, kyl chainat-, kyl chainap kyrchyldash-, and kyl chainashyp kyrchyldash-, along with diverse layers of meaning:

kyl chaina- I 1. To fight fiercely, to risk death. 2. To stand or appear strong, to be strong.

kyl chaina- II 1. To suffer distress, hardship or torment. 2. To bear, endure, endure, grit your teeth.

kyl chaina- III To become furious, enraged, enraged, enraged.

kyl chainash- 1. To fight or struggle fiercely. 2. to compete fiercely. 3. To argue bitterly. 4. To fight, to engage, to quarrel.

kyl chainash A struggle, a quarrel, a quarrel, a struggle, a clash, a fight.

kyl chainashmai *see* **kyl chainash**

kyl chainashtyr- To make one another, to turn against each other.

kyl chainashuu *see* **kyl chainash**

kyl chainat- causative kyl chaina- II

kyl chainap kyrchyldash- 1. To fight or fight with all one's might, to fight bitterly. 2. To argue bitterly.

kyl chainashyp kyrchyldash- see kyl chainap kyrchyldash-

While analysing the tradition and idiom of *kyl chainoo* in the context of the text, other idioms (**kyl chaina- II**, **kyl chaina- III**) that are not related to this tradition but similar in terms of structure were also identified.

It was found that the idiom is widely used in literature, folklore, mass media, and translated works, securing its place in the literary language. While it is important to include both the tradition and idiom of *kyl chainoo* in future dictionaries, it is also essential to document this tradition as part of intangible cultural heritage.

